

ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ

ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਣ ਵਾਸੀਆ ਦਾ ਸ਼ਸਕਤੀਕਰਨ

ਨੀਰਜ ਕੁਮਾਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਹਿਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਾ ਖਮਾਰੀਆ

ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ:- ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਮੇਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰੀਫ, ਰਬੀ ਦੇ ਸੀਜਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਵੀ ਖੇਤ ਉਪਰ ਕੋਈ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਯੂ.ਐੱਸ.ਏ ਵਿੱਚ ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਫਲਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ, ਪਕਾਉਣਾ, ਸਫਾਈ ਕਰਨਾ, ਗ੍ਰੇਡਿੰਗ ਕਰਨਾ, ਸਟਾਈ ਕਰਨਾ, ਸਕਾਉਣਾ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ, ਪੈਕਿੰਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਸੈਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸੰਵਰਧਨ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਸੀਜਨ ਉਚਿੱਤ ਸਲਾਹ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਮਾਰਕਿਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਸਹਾਰੀਆ ਕਬੀਲੇ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਤਮਕ ਵਿਸਥਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵੀ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਜਿਹੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹੁੰਚ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਵਿਕਲਪਿਕ ਉੱਦਮ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਗੈਰ-ਖੇਤੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਨਵ ਸੰਸਾਧਨ,

ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਗੀਆਂ ਲਈ ਰੋਜਗਾਰ ਅਤੇ ਉਚਿੱਤ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵਧੀਆ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਪਾਏ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਵਪੁਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ

ਪਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਗੁੰਦ ਬੜੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਜੀ. ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ

ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਰੈਨਾ, ਸ਼ਿਓਪੁਰ, ਭਿੰਡ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਦਾਤੀਆ, ਸਿਵਪੁਰੀ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾ (ਇਹ ਸਭ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਬਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਸਹਾਰੀਆ ਜਨਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਨਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਹਾਰੀਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਹਿਰ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁੰਦ, ਕਥਾ ਤੇਦੂ ਪੱਤਾ, ਸਹਿਦ, ਮਹੂਏ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੇਚਣਾ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਰੀਆ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਵਸਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਣਕ, ਬਾਜ਼ਰਾ, ਮੱਕੀ, ਛੋਲੇ ਅਤੇ ਹਰਹਰ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੰਗਲ ਦੀ ਲੋੜ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਰੁੱਖ ਇਸ ਸਿਵਪੁਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਨ। ਇੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਇੱਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਿੱਚ ਪਲਾਸ਼ (ਮਹੂਏ) ਦੇ 17 ਰੁੱਖ ਹਨ। ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ, ਪੱਤੇ, ਬੀਜ, ਛਿੱਲ ਅਤੇ ਗੁੰਦ ਦੇ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕਮਰਕਸ ਨਾਮ ਦੀ ਗੁੰਦ ਜੋ ਕਿ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਲਾਸ਼ ਗੁੰਦ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਮੀ (ਪੇਟ ਦੇ ਕੀੜੇ) ਨਾਸ਼ਕ, ਜਕੜਨ ਰੋਧੀ, ਸੂਗਰ ਰੋਧੀ, ਅਤਿਸਾਰ ਰੋਧੀ, ਤਨਾਵ ਰੋਧੀ, ਕੀਮੋ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਥਾਈਰਾਇਡ ਨਿਰੋਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਜਖਮ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਗੁੰਦ ਨੂੰ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਰੀਆ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਹਿਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਰਖਾ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਖਰੀਫ਼ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪਲਾਸ਼ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਗੁੰਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਗੁੰਦ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁੰਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਹਨਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁੰਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ, ਉਸਦੀ ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਗੁੰਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਣ

ਆਧਾਰਿਤ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ 2019 ਦੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਜਨ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਮਸਾਂ 6 ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਪਲਾਸ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਕਿਕਲੇ ਵਿੱਚ ਪਲਾਸ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਮਰੱਥਾ (40 ਕਰੋੜ ਤੱਕ) ਪਾਈ ਗਈ। ਸਥਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ (ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਵਿੱਚ ਇੰਦੋਰ, ਲੀਮਚ, ਦਿੱਲੀ, ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਵਡੋਦਰਾ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਲਾਸ ਗ੍ਰਾਂਦ ਲਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਨ। ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਵਿਚੋਲੀਏ ਇਹਨਾਂ ਵਣਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਮਿੱਥ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੈਨਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਨੂੰ 20 ਤੋਂ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਾਂਦ ਕੱਢਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ :-

ਸ਼ੀਜਨ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਸਵੈ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੂਹ ਜੋ ਕਿ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਆਜੀਵਿਕਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਦੇ ਕਰੇਰਾ ਬਲਾਕ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਸਵੈ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ ਜੋ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਂਦ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਸਮੂਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ 'ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ'। ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤੀ-ਵਣ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਦ ਕੱਢਣ, ਸੁਕਾਉਣ ਅਤੇ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਆਦਾ ਕੱਟ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਡੂੰਘੇ ਕੱਟ ਨਾ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕੱਟ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਨੇ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਂਦਾ। ਮਹਿਲਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੀ ਖਾਤਾ ਰੱਖਣ, ਰਿਕਾਰਡ ਸੰਭਾਲਣ, ਭਾਰ ਤੋਲਣ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਗਿਣਨ ਦੀ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੀ ਜਿੰਮਵਾਰੀ ਭਰੀ

ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਅਭਿਆਸ ਨੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (30% ਤੱਕ) ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹਿਲਾ ਸਵੈ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਵੈ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕੀਤਾ। ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਗੇ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸੁਕਾਉਣਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਾਂਦ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰ (ਵੀ ਐਲ ਸੀ ਸੀ) ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ 732 ਕਿਲੋ ਗ੍ਰਾਂਦ ਵੇਚੀ।

ਦਯਾਬਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਦਯਾਬਤੀ ਆਦੀਵਾਸੀ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਿਮਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਅੱਧਾ ਏਕੜ ਜਮੀਨ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਉਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤ ਮਜਦੂਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਦਯਾਬਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨੂੰ 70-80 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨੇੜੇ ਦਾ ਜੰਗਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ 2 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ ਪਰ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਾਫੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦਯਾਬਤੀ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠਦੀ, ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੜਦੀ ਸੀ। ਔਸਤਨ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ 3 ਤੋਂ 4 ਕਿਲੋ ਤੱਕ ਗ੍ਰਾਂਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੀਜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਐਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਇੰਚਾਰਜ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਬਹੀਖਾਤਾ ਸੰਭਾਲਣ, ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ, ਭਾਰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਕਲ ਕੰਡੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਸੀਜਨ (ਦਸੰਬਰ - ਫਰਵਰੀ) ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਵੀ ਐਲ ਸੀ ਸੀ ਨੂੰ 105 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 171 ਕਿਲੋ ਪਲਾਸ ਗ੍ਰਾਂਦ ਵੇਚੀ ਅਤੇ 3 ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ 18,847 ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦ ਵੀ ਐਲ ਸੀ ਸੀ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ, ਉਸਨੂੰ 4,275 ਰੁਪਏ ਜਿਆਦਾ ਮਿਲੇ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ। ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਯਾਬਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਜੋ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ੍ਰਾਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਲਈ ਵਧੀਆ ਕੀਮਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਵਪਾਰ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ, ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੀਜ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੀਜ਼ਨ ਟੀਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦੋਰ, ਨੀਮਚ, ਦਿੱਲੀ, ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਵਡੋਦਰਾ ਜਿਹੇ ਸਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗੂੰਦ ਮਾਰਕਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਲਈ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ, ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 4500 ਕਿਲੋ ਗੂੰਦ ਵੇਚੀ।

ਮਹਿਲਾ ਸਮੂਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਗੂੰਦ ਖਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਗੂੰਦ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਨੇ ਵੀ ਐਲ ਸੀ ਸੀ ਨੂੰ ਗੂੰਦ ਵੇਚੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੁੱਲ ਲਾਭ ਦਾ 50% ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 50% ਸਮੂਹ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਿਚੋਲੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੂੰਦ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ।

ਉੱਚਿਤ ਸਲਾਹ ਸੇਵਾ, ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਲਿੰਕ ਸੀਜ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਨ।

ਨਤੀਜੇ :-

ਹਾਲੇ ਸਿਵਪੁਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹੀ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਜੋ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੁਣ 7 ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 70 ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 300 ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਸਤਨ ਗੂੰਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੀਜ਼ਨ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂਬਰ 10 ਕਿਲੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 20 ਕਿਲੋ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇ - ਜਿਵੇ ਗੂੰਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਜਿੰਨਾ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਔਸਤ ਠੀਕ ਠਾਕ ਰਿਹਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦਾ ਔਸਤਨ ਯੋਗਦਾਨ 40 ਕਿਲੋ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂਬਰ ਤੱਕ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਗੂੰਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਪਾਇਆ ਜਿਸ

ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਗੂੰਦ ਮਿਲੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਟ ਅਤੇ ਗੂੰਦ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਗੂੰਦ ਦੀ ਵਧੀਆ ਕੀਮਤ (70-80 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 100-120 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਤੱਕ) ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਸੀਜ਼ਨ ਆਮਦਨੀ ਜੋ ਕਿ 1000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ ਹੁਣ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂਬਰ 4000 ਤੋਂ 5000 ਤੱਕ ਵਧੀ।

ਸੀਜ਼ਨ ਦੇ ਪਲਾਸ਼ ਗੂੰਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕੀਆਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਲਾਇਨ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ ਦਾ ਆਫ ਸੀਜ਼ਨ ਵੀ ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਪੈਸਾ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੂੰਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਹਿਲਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ, ਸੀਜ਼ਨ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੌਸਮੀ ਸਬਜੀਆ ਉਗਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਨਾਜਿੱਠ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਿਵੇ ਬੀਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਘਣ ਜੀਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬਜੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਜਗੜ ਦੀ ਗਧਾ ਗਨੀ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਾਰਧਾ ਬਾਈ ਜਿਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 35 ਕਿਲੋ ਗੂੰਦ ਵੇਚੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤ ਉੱਪਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰੀਏ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਬਜੀਆਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਉੱਪਰ ਵਧੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਗਈਆ।

ਟੇਬਲ - ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ		
ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ	2019-20	2020-21
ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	2	7
ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	70	300
ਕੰਮ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ	45 ਹੈਕਟੇਅਰ	280 ਹੈਕਟੇਅਰ
ਸੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂਬਰ	10 ਕਿਲੋ	15 ਕਿਲੋ
ਵੇਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੂੰਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ		
ਗੂੰਦ ਲਈ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਔਸਤ ਕੀਮਤ	70-80 ਰੁਪਏ	100 -200 ਰੁਪਏ
ਸੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ		ਔਸਤਨ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪੈਸਾ	980	4000 - 5000

ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਸ਼੍ਰੀਜਨ ਦੇ ਪਲਾਸ਼ ਗੁੰਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਲਾਸ਼ਿਨ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ ਦਾ ਆਫ ਸੀਜ਼ਨ ਵੀ ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਪੈਸਾ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁੰਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਹਿਲਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ, ਸ਼੍ਰੀਜਨ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੌਸਮੀ ਸਬਜ਼ੀਆ ਉਗਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਨਾਜਿੱਠ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੀਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਘਣ ਜੀਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਜਗੜ ਦੀ ਗਧਾ ਗਨੀ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਾਰਧਾ ਬਾਈ ਜਿਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ

ਸਾਲ 35 ਕਿਲੋ ਗੁੰਦ ਵੇਚੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤ ਉੱਪਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰੀਏ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਉੱਪਰ ਵਧੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਗਈਆ।

ਸ਼੍ਰੀਜਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਪਲਾਸ਼ ਗੁੰਦ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਖਾਦ ਦੇਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਨਵੀਆਂ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਮੈਨੇਜਰ ਸੰਦੀਪ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਬਿਨ੍ਹਾ ਸ਼ੱਕ, ਤਬਦੀਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ/ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ।

ਵਿਭਿੰਨ ਬਜਾਰਾਂ ਦਾ ਐਕਸਪੋਜ਼ਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹੁਣ ਲਾਭ, ਟਿਕਾਊਣ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਯਾਬਤੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਸਿਮਰਾ ਦੇ ਸੰਗਿਹ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਇੰਚਾਰਜ ਹੈ, ਦੱਸਦੀ ਹੈ,

“ਸਾਡਾ ਸਮੂਹ ਨਵਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਫਾਰਮਰਜ਼ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸ਼੍ਰੀਜਨ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਲਾਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ :-

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸੰਵਰਧਨ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਚਿੱਤ ਸਲਾਹ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਲਿੰਕ ਸ਼੍ਰੀਜਨ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿ ਛੋਟੀ ਜੋਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਆਮਦਨ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪਹਿਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸੰਵਰਧਨ ਰਾਹੀਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਵੀ।

ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ।

ਆਉ! ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਖੇਤ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੀਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇਈਏ। ●

ਹਵਾਲੇ -

ਅਨੂਪਮਾ

ਬੂਟੇਆ (ਬੂਟੇਆ ਮੋਨੋਸਪਰਮਾ) ਪਲਾਜ਼ ਟ੍ਰੀ

2019, ਬੀਮਬੀਮਾ,

ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ : <https://www.bimbima.com/herbs/buteamonosperma/4539>

ਦਲਵਾਈ, ਏ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

10 ਅਗਸਤ 2020, ਵਿੱਤੀ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, ਪੇਜ਼ 8,

ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ : <https://www.financialexpress.com/opinion/secondary-agriculture-is-of-primary-importance/2049891>

ਡੀ, ਕੇ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਖੇਤੀ : ਸਿਫਟ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਲੋੜ

20 ਦਸੰਬਰ 2019, ਵਿੱਤੀ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ :

<https://www.financialexpress.com/opinion/secondary-agriculture-the-shift-indian-farming-needs/1807044>

ਨੀਰਜ ਕੁਮਾਰ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਪ੍ਰਬੰਧਨ,

ਐਕਸ.ਆਈ.ਐੱਮ. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਭੂਬਨੇਸ਼ਵਰ, ਭਾਰਤ

ਈਮੇਲ - prof.nkumar@gmail.com

ਟੀਮ ਲੀਡਰ, ਸ਼੍ਰੀਜਨ

ਨਿਊ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ

ਈਮੇਲ - mohdzahid@srijanindia.org

ਪ੍ਰਸਨਾ ਖੇਮਰੀਆ

ਸੀ.ਈ.ਓ., ਸ਼੍ਰੀਜਨ

ਨਿਊ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ

ਈਮੇਲ - prasanna@srijanindia.org

Secondary Agriculture

Empowering tribals of Central India

LEISA INDIA, June 2021

